

İLETMİŞ

(bk. İLTUTMIŞ).

İLGAZİ, Necmeddin

(نجم الدين ايلغازي)

Necmüddin İlgâzi b. Artuk
b. Eksük et-Türkmânî
(ö. 516/1122)**Mardin Artuklu Beyliği'nin kurucusu
ve ilk hükümdarı
(1106-1122).**

Selçuklular'ın Kudüs valisi Artuk b. Eksük'ün oğludur. İlgazi kardeşi Sökmen ile birlikte, babasının ölümünden (484/1091) sonra kayınbiraderi Suriye Selçuklu Hükümdarı Tâcüddevle Tutuş'un kendisine iktâ olarak verdiği Kudüs'e gitti. Tutuş'un Berkayaruk ile giriştiği saltanat mücadelesinde 488'de (1095) mağlûp oluşu ve ölümü üzerine Tutuş'un oğlu, Dımaşk Selçuklu Meliki Şemsülmülûk Dukak'ın hizmetine girdi. Sökmen ise Tutuş'un diğer oğlu Halep Selçuklu Meliki Fahrülmülûk Rıdvan'ın yanında yer aldı. Bu sırada Fâtımîler, Rıdvan ile Dukak arasındaki mücadelelerden istifade ederek Kudüs'ü ele geçirmek için harekete geçtiler. Emîrül-cüyûş Efdal b. Bedr el-Cemâlî komutasındaki Fâtımî ordusu Şâban 491'de (Temmuz 1098) Kudüs üzerine yürüdü. İlgazi ve Sökmen şehrin müstahkem surlarına ve Türkmenler'in gücüne güvendiklerinden Efdal'in şehrin mukavemet edilmeden teslimi için yaptığı teklifi reddettiler. Ancak şehir halkı Efdal ile anlaşarak kapıları açınca Kudüs Fâtımîler'in eline geçti. Efdal, İlgazi ve Sökmen'e çok iyi davranıp kendilerini serbest bıraktı. Onlar da 10 Şevval 491'de (10 Eylül 1098) Dımaşk'a gitmek üzere Kudüs'ten ayrıldılar. İlgazi bir süre Dımaşk'ta kaldıktan sonra Bağdat'a gitti ve maiyetindeki bütün Türkmen kuvvetleriyle, ağabeyi Sultan Berkayaruk'la saltanat mücadelesi yapmakta olan Muhammed Tapar'ın hizmetine girdi (492/1099). Muhammed Tapar, babası Artuk'un eski iktâ olan Hulvân'ı İlgazi'ye iktâ etti. O da Bağdat şahnesi Cevherâyin, Kürboğa ve diğer büyük emîrlerle görüşüp Muhammed Tapar'ı Bağdat'a gelmesi için teşvik etti. Fakat Muhammed Tapar geç kaldığında emîrler Sultan Berkayaruk tarafına geçtiler. İlgazi bir süre sonra tekrar Muhammed Tapar'ın saflarında yer aldı. Muhammed Tapar Bağdat'a gelince İlgazi'yi Bağdat şahnesi tayin etti (Rebûlevvel 495/Ocak 1102). İlgazi bu gö-

revi yürütürken Sultan Berkayaruk Bağdat'a hâkim oldu ve Gümüştegin el-Kaysârî'yi 496 yılı başında (Ekim 1102) Bağdat şahneliğine getirdi. Gümüştegin, 15 Rebûlevvel 496'da (27 Aralık 1102) görevine başlayınca İlgazi şehri terketmek zorunda kaldı. Ancak 12 Rebûlâhîr 496'da (23 Ocak 1103) Muhammed Tapar Bağdat'ta yönetime hâkim oldu ve bu defa Gümüştegin şehirden ayrıldı. Muhammed Tapar ile Berkayaruk arasındaki saltanat mücadelelerinin sona ermesi ve Berkayaruk'un Bağdat'ta hâkim olması üzerine İlgazi önce Berkayaruk, onun 498'de (1104) ölümünden sonra da oğlu Melikşah adına hutbe okuttu ve şahnelik görevini sürdürdü. Ancak Muhammed Tapar Bağdat'ta duruma yeniden hâkim olunca kendisine sadakatsizlik gösteren İlgazi'yi şahnelikten azlederek yerine Emîr Kasımüddeve Aksungur el-Porsuki'yi getirdi (Şâban 498 / Mayıs 1105). Bunun üzerine Diyarbekir tarafına giden İlgazi bir süre sonra Halep Selçuklu Meliki Rıdvân b. Tutuş'un hizmetine girdi. Rıdvân'ın müttelikleri olan Fars emîrlerinden İspehbed Sabâve ve Sincar hâkimi Alpi b. Arslantaş ile Haçlılar'a karşı savaşmak için anlaşılan İlgazi, önce Musul ve çevresine hâkim olan Çökürmüş'ün üzerine gidilmesini teklif etti. İlgazi'nin teklifi uygun görülerek Çökürmüş idaresindeki Nusaybin kuşatıldı (Ramazan 499 / Mayıs 1106); fakat bir müddet sonra İlgazi Çökürmüş'ün gayretleri neticesinde Rıdvan tarafından tutuklanıp Nusaybin Kalesi'ne hapsedildi. Ancak kendisine bağlı Türkmenler'in Rıdvan'a karşı harekete geçmeleri üzerine hapisten kurtuldu. Bu olayın ardından maiyetindeki Türkmenler'le birlikte kardeşi Sökmen'in oğlu İbrâhim'in hâkimiyetinde bulunan Mardin'e gidip idareyi ele alan İlgazi, burada Selçuklu devletine tâbi olarak Artuklular'ın "Tabaka-i İlgâziyye" denilen Mardin kolunu kurdu (500/1106).

Bu yıllarda Sultan Muhammed Tapar'ın Haçlılar'la mücadele için Musul ve civarına vali olarak tayin ettiği Emîr Çavlı, Vali Çökürmüş'ü bertaraf ederek Musul'a hâkim olunca Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşan davet üzerine harekete geçerek Musul'u zaptetti. Rıdvan'ı da ittifakına alan Emîr Çavlı ile birlikte Habur suyu yörelerinde I. Kılıcarşan ile yapılan savaşta (500/1107) katılan İlgazi savaştan hemen sonra Mardin'e geldi. Ardından müttelikçi Çavlı ile arası açılınca onun elinde bulunan Nusaybin'i işgal etti (501/1107). Bu

sırada Muhammed Tapar, Çavlı'yı Musul valiliğinden azledip yerine Emîr Mevdûd b. Altuntegin'i getirdi. Bunun üzerine Çavlı, İlgazi'ye sultana karşı ittifak teklif etti. Ancak İlgazi bu teklifi kabul etmedi. İlgazi'nin red cevabı Emîr Mevdûd'u memnun etti ve Harran'ın idaresini ona verdi (502/1108). Bununla beraber İlgazi, Sultan Muhammed Tapar'a kurgunluğu sebebiyle onun emriyle Haçlılar'a karşı teşkil edilen Selçuklu ordusuna bizzat katılmayıp bir miktar kuvvetle oğlu Ayaz'ı gönderdi (504/1111). Emîr Mevdûd Bâtınîler tarafından öldürülünce (507/1113) Musul bölgesi valiliğine tayin edilen Emîr Aksungur el-Porsuki'nin Ayaz'ı hapsedmesi ve hâkimiyeti altında olan Mardin yörelerine akınlarda bulunması üzerine İlgazi, yeğenleri Belek b. Behrâm ve Dâvud ile birlikte harekete geçerek Aksungur'u ağır bir yenilgiye uğrattı ve Muhammed Tapar'ın oğlu Mesud'u esir aldı (508/1115). Bundan sonra Sultan Muhammed Tapar'ın kendisini cezalandıracağını bildiği için Suriye'ye gidip Mevdûd'un katlinden dolayı sultanla arası açık bulunan Dımaşk hâkimi Atabeg Tuğtegin'le anlaştı. Antakya Haçlı prensi Roger ile de bir ittifak yaparak asker toplamak maksadıyla Mardin'e giderken Humus Emîri Hayır Han (Kırhan) b. Karaca tarafından bir baskınla yakalanıp hapse atıldı (Şâban 508 / Ocak 1115); fakat daha sonra bazı şartlarla anlaşmaya varılması üzerine serbest bırakıldı.

Beylik merkezi Mardin'e dönen İlgazi, Haçlılar karşısında güç duruma düşen Halep ileri gelenlerinin daveti üzerine şehre gidip idareyi ele aldı. Böylece Halep Selçuklu Melikliği de fiilen sona ermiş oldu (Muharrem 511 / Mayıs 1117). İlgazi, bu olayın ardından Haçlılar'la mücadele için Tuğtegin'le bir antlaşma yaptıktan sonra asker toplamak üzere Mardin'e gitti. Buradan topladığı kuvvetlerle oldukça büyük bir ordu hazırlayarak beraberinde Dilmaçoğulları Emîri Togan Arslan ve Münkizî ailesinden Üsâme b. Mübârek olduğu halde Halep bölgesine geldi. Tel İfrîn vadisinde, diğer Haçlı reislerinden de yardım alan eski müttelikçi Antakya Prinkepsi Roger de Salerne ile yaptığı, kaynaklarda "Kanlı Meydan Savaşı" (Ager Sanguinis = Ma'reketü sâhati'd-dem) olarak geçen savaşta Haçlı ordusunu âdeta imha etti (17 Rebûlevvel 513 / 28 Haziran 1119). Ölüler arasında Roger de bulunuyordu. İlgazi'nin bu zaferi İslâm âleminde ve bilhassa Suriye'de büyük sevinçle karşılan-

di. Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh, İlgazi'ye hil'at ve değerli hediyeler gönderdi. Şairler de onu öven şiirler söylediler. Bu zaferden sonra İlgazi, Doğu Akdeniz'e kadar olan Kuzey Suriye'yi kontrolü altına aldı; Tuğtegin'le birlikte Haçlılar'ın elinde bulunan İm ve Zerdenâ kalelerini fethetti. Aynı yıl Tuğtegin ve Togan Arslan'la beraber Halep bölgesindeki Tel Dânis'te Kudüs Kralı II. Baudouin ve diğer Haçlı prenslerinin kumandasındaki büyük bir Haçlı ordusuna ağır kayıplar verdirip geri çekilmek zorunda bıraktı (Rebîülâhîr 509 / Eylül 1115). Bu savaşı takip eden günlerde, Haçlılar'a kesin bir darbe indirmek amacıyla Türkmenler'in yoğun bir şekilde yerleştiği Güneydoğu Anadolu bölgesinden topladığı kuvvetlerle Fırat'ı geçip Tel Bâşir'den Keysûn'a kadar olan Haçlı topraklarını istilâ etti. Azâz Kalesi'ni kuşatıp kendisine katılan Tuğtegin ile birlikte Kudüs Kralı II. Baudouin ve Urfa Kontu Joscelin de Courtenay'a karşı başarılı mücadelelerde bulundu (Rebîülevvel 514 / Haziran 1120). Daha sonra Halep'e gelen İlgazi, Haçlılar'la yeniden mücadele için asker toplamak üzere yerine oğlu Şemsüddeve Süleyman'ı nâib olarak bırakıp Mardin'e gitti. Süleyman babasının tâlimatı üzerine, Halep'i sıkıştırmakta olan Joscelin'le Halep'e bağlı bazı yerleri vermek şartıyla barış yaptı.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar, Gürcü Kralı II. David'in ağır baskı ve takibatına mâruz kalan Tiflis ve yöresindeki müslüman halkın yardım talebi üzerine Türk emirlerinin katıldığı bir ordu oluşturulmasını emretti; İlgazi'yi de bu orduya başkumandan tayin etti (515/1121). İlgazi hemen harekete geçip henüz yardımcı kuvvetler kendisine erişmeden Tiflis'e yöneldi. Ancak Kıpçaklar'dan da destek alan Gürcüler'in âni baskısına uğradı (Cemâziyelâhîr 515 / Ağustos 1121). Büyük bir bozgun yaşayan İlgazi yenilgiden sonra Mardin'e döndü. Oğlu Süleyman'ın kendisine isyan ederek idaresini ele geçirdiği Halep'e gidip yeğeni Bedrüddevle Süleyman'ı şehrin yöneticiliğine tayin etti. Daha sonra Haçlılar'la mücadele için tekrar asker toplamak amacıyla Mardin'e döndü. İbnü'l-Esir onun, 515'te (1121) Sultan Mahmud tarafından kendisine iktâ edilen Meyyâfârikin'e hâkim olduğunu kaydeder (*el-Kâmil*, X, 592). İbnü'l-Ezrak el-Fârikî ise İlgazi'nin Meyyâfârikin'e 14 Cemâziyelâhîr 512'den (2 Ekim 1118) itibaren hâkim olduğunu ve halka çok iyi davrandığını belirtir (*Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid*, s. 149).

İlgazi, yeğeni Belek b. Behrâm ile Güneydoğu Anadolu'dan sağladığı kuvvetlerle yeniden Suriye'ye yöneldi. Kendisine katılan Tuğtegin'le birlikte Haçlı işgaline uğrayan Zerdenâ Kalesi'ni kuşattı (20 Cemâziyelevvel 516 / 27 Temmuz 1122). Bu sırada hastalandı. Halep'e gidip tedavi olduktan sonra Mardin'e döndü. Oradan Meyyâfârikin'e giderken 17 Ramazan 516'da (19 Kasım 1122) yolda vefat etti (İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, s. 155). Naaşı geçici olarak Meyyâfârikin'de Sindeli denilen yere gömüldü. Bir süre sonra Mescidü'l-emîr'de Kubbetü's-Sultân'ın kuzey tarafındaki türbesine nakledildi.

Artuklular'ın Mardin şubesinin kurucusu olan Necmeddin İlgazi, Ortadoğu İslâm âlemini ciddi tehlikelere mâruz bırakan Haçlılar'a Musul ve Suriye Atabegi İmâdüddin Zengî'den ve Selâhaddin-i Eyyûbî'den önce ağır darbeler indirmiştir. Onun ölümüyle Halep Haçlılar karşısında savunmasız kalmıştır.

İlgazi özellikle Irak Türkmenleri üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Çok karışık bir dönemde Bağdat'ta dört yıla yakın bir süre şahnelik yapması, Haçlı saldırıları karşısında bunalmış olan Halep halkına rahat bir nefes aldırması, onun iyi bir asker olduğu kadar dirayetli bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Sultan Muhammed Tapar'a karşı Tuğtegin ve Haçlılar'la iş birliği yapması aşırı derece ihtiraslı olmasıyla izah edilebilir. Halife Müsterşid-Billâh ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un, kendisine sığınan Hille Emîri Dübey b. Sadaka'nın teslim edilmesini istemelerine rağmen himayeye devam etmesi ne derece kararlı ve cüretli bir insan olduğunun delilidir. Tel İfrîn zaferinin arkasından Antakya'ya kadar yayılan kuvvetleriyle Haçlı ordularını Akdeniz'e dökmesi mümkün iken bunu başaramamış olmasından dolayı tenkitlere uğramıştır. Kaynaklarda para bastırıldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Mardin'de bir medrese kuran İlgazi'nin vefatından sonra Mardin Artuklu Beyliği'nin idaresi oğlu Hüsâmeddin Timurtaş'a geçmiş, diğer oğlu Süleyman Meyyâfârikin'de hüküm sürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), bk. İndeks; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid* (ed. ve trc. C. Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times, The Early Artuqid State* içinde), İstanbul 1990, s. 148-157; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 592; ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Şâh*, s. 139, 198, 226-227, 232, 246, 360, 369; a.mlf., *Zübdetü'l-haleb*, II, 124-127, 137, 148; Zehebî, *A'lâmü'n-*

nübelâ, XIX, 435-436; *Urfalı Mateos Vekayî-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162) (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, bk. İndeks; İbrahim Artuk, *Mardin Artuk Oğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 21-62; *A History of the Crusades* (ed. K. M. Setton), London 1969, I, 114-116, 171-174, 403-405, 412-418, 450-452, 457; Coşkun Alpçekin, *The Reign of Zangî*, Erzurum 1978, s. 22, 77-78; İmâdüddin Halîl, *el-İmâretü'l-Artuqiyye fi'l-Cezire ve's-Şâm*, Beyrut 1400/1980, s. 65-104; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, bk. İndeks; G. Vâth, *Die Geschichte der artuquidischen Fürstentümer in Syrien und der Ğazira'l-Furâtiya* (496-812/1002-1409), Berlin 1987, bk. İndeks; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118), Ankara 1990, bk. İndeks; Remzi Ataoğlu, "Selçuklu-Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *Prof.Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 145-167; Işın Demirent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul 1997, s. 87-88; Ali Sevîm, "Artuk Oğlu İlgazi", *TTK Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 649-691; Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al-Dîn II-Ghâzi", *Isl.*, LVIII (1981), s. 250-292; a.mlf., "The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century", *St.I*, LIV (1981), s. 129-137; M. Fuad Köprülü, "Artukoğulları", *İA*, I, 617 vd.; K. Süsseim, "İl-Gazi", *a.e.*, V/2, s. 964-966; a.mlf., "İlgâzi", *EP* (İng.), III, 1118-1119; Cl. Cahen, "Artukids", *a.e.*, I, 662 vd.

ALİ SEVİM

İLHÂD (الإحَاد)

Dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunma anlamında felsefe ve kelâm terimi.

Sözlükte "meyledip yönelmek, gerçekten sapmak, emredileni yerine getirmemek, kuşku duymak, mücadele ve münakaşa etmek" gibi anlamlara gelen ilhâd kelâm terimi olarak "Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dinî kuralları hafife almak" mânâsında kullanılır. İlhâda sapan kimseye *mülhid* denir. Kur'an-ı Kerim'de fiil ve masdar halinde geçtiği dört âyette, "Allah'ın isimlerini tahrif ve tağyir ederek O'nu inkâra kalkışmak, Kur'an'ın Allah tarafından gönderildiğine inanmamak ve onu başka birine nisbet etmek, haktan sapmak, âyetleri yalanlamak, sapıkça te'vil ve tahrif etmek" şeklinde özetlenebilecek bir mânâda kullanılmıştır (el-Hac 22/25). Bu âyetlerin birinde zulümle birlikte ve onunla eş anlamlı olarak zikredilen ilhâd böylece Câhiliye ahlâkının ve tavrının karakteristik özelliği şeklinde zikredilir. Zira Kur'an'a karşı cahil-